МІНІСТЕРСТВО ОСВТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми сучасної філології

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць
Випуск XIV

Наукові записки
Рівненського державного
гуманітарного університету

Рівне–2006

ББК 81
А 43
4
УДК
811.161.2

Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету.
Вип. 14. – Рівне: РДГУ, 2006. – 100 с.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем мовознавства, системних відношень української мови, лінгвістики тексту, теорії мовної освіти та культури мовлення.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, викладачів та студентів, учителів.

Редакційна колегія:

Головний редактор **Шульжук Каленик Федорович,**
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
Рівненського державного гуманітарного університету,
Дійсний член Академії наук вищої школи України

Члени редакційної колегії:

1. **Вихованець І.Р.,** член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики і фонетики української мови Інституту української мови НАН України (м. Київ).
2. **Гуйванюк Н.В.,** доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української сучасної мови Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.
3. **Загнітко А.П.,** доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького національного університету.
4. **Іваницька Н.Л.,** доктор філологічних наук, професор кафедри методики лінгвістичних дисциплін Інституту філології і журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
5. **Кірілкова Н.В.,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
6. **Кузьмич О.О.,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
7. **Поліщук Я.О.,** доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету.
8. **Степанова О.І..** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
9. **Тищенко О.В.**, доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.
10. **Шкарбан Т.М.,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету.
11. **Шульжук Н.В.,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри методики викладання та культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Упорядники: Якимчук О.І., Степанова О.І.

Друкується за рішенням вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 10 від 26 травня 2006 р.)

За точність і грамотність публікацій відповідають автори. Рукописи не рецензуються і не повертаються.
Адреса редакції: 33000, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12. Рівненський державний гуманітарний університет.
(вул. Остафова, 31; кафедра української мови)

ISBN 966–72–81–04–9

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2006.

Розділ IV.

Актуальні питання лінгвістики тексту

УДК 801.73'1:001.891

Лариса ВОЙЦЕШУК

ДИСКУРС, МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР ТА МОВЛЕННЄВИЙ АКТ ЯК КАТЕГОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОВНОГО КОДУ В КОМУНІКАЦІЇ

Спілкуючись, люди виявляють себе як особистості, носії неповторних когнітивних якостей; сам процес спілкування відбувається в межах конкретного часу і простору. У таких умовах природна людська мова, взаємодіючи із значною кількістю чинників (паралінгвістичних, соціальних, психологічних, ситуативних тощо), виявляє себе як особливий мовний код, якому властива специфічна категоріальна організація.

Найважливішими категоріями комунікації є дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт.

Термін „дискурс" використовується в різних значеннях, що дає змогу вченим стверджувати про „неоднозначність" його понятєвих меж. Зокрема, поняття дискурсу асоціюється з усіма виявами комунікації в суспільстві, комунікацією в межах окремих каналів, виявом правил спілкування, способів викладу та втілення прагматичної мети мовців.

Поняття дискурсу часто асоціюється з типами та формами мовлення, принципами побудови повідомлення, його риторикою, характеристиками мовлення окремої людини і груп людей. Розглядають дискурс і як функціональний стиль, різновид мовлення, різновид функціонального стилю.

У лінгвістиці понятєвий діапазон терміна „дискурс" теж широкий. У своїх лінгвістичних працях Т. Ван Дейк подає дискурс як „розмиту" категорію. Інші вчені вказують на його полісемію, навіть убачають омонімічні розходження окремих значень, оскільки ця категорія вживається в різних науках з різним значенням. А сучасна українська лінгвістика, Н. Сукаленко вважає, що цей термін знаходиться між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо.

Розмитість терміна „дискурс" зумовлена двома причинами: історією становлення, коли в семантичній „пам'яті" лексеми утримуються ознаки попередніх її вживань, і певною невизначеністю місця поняття „дискурс" у системі існуючих категорій та модусів вияву мови.

З огляду на різноманіття тлумачень поняття „дискурс" Ф.С. Бацевич визначає його таким чином:

Дискурс (франц. discours – мовлення) – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом „форм життя", залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів.

Продовжуючи визначення, зазначаємо, що дискурс – це сукупність мовленнєво-мисленнєвих дій комунікантів, пов'язаних з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і осмисленням мовної картини світу адресанта слухачем.

Отже, дискурс можна вважати одночасно і живим процесом спілкування, і найзагальнішою категорією міжособистісної інтеракції.

Визначення дискурсу найважливішою категорією міжособистісного спілкування поставило на порядок денний комунікативної лінгвістики проблему базової

одиниці комунікації, яка б об'єднувала різноманітні мовленнєві акти. На таку роль претендує мовленнєвий жанр. Усе частіше поняття мовленнєвий жанр відносять до найважливіших понять лінгвістики тексту. Практичне володіння мовленнєвим жанром – суттєвий аспект мовленнєвої компетенції особистості. Зокрема, наголошуючи на важливій ролі мовленнєвого жанру в людському спілкуванні, польська дослідниця А. Вєжбіцька зазначає, що суспільне життя можна уявити як велику сітку актів мови. На мовленнєвих актах ґрунтується історія і приватне життя.

Поняття „жанр" традиційно пов'язують передусім з літературознавством, але воно є загальнофілологічне і стосується всіх видів словесності.

Пріоритет у формуванні загальнофілологічних основ поняття „жанр" належить російському філологу Михайлу Бахтіну, який у праці „Проблемы речевых жанров" сформулював найважливіші ідеї щодо поняття „мовленнєвий жанр". За М. Бахтіним, людське мовлення в типових ситуаціях утілюється в певні готові форми мовленнєвих жанрів, які „дані нам, як рідна мова". Вони певною мірою „безособистісні", оскільки є „типовою формою висловлювань, а не самими висловлюваннями". „Мовленнєві жанри організують наше мовлення практично так, як його організують граматичні (синтаксичні) форми. Ми навчаємося відливати наше мовлення в жанрові форми, і, чуючи чуже мовлення, ми вже з перших слів вгадуємо його жанр, передбачаємо певний об'єм…, певну композиційну побудову, передбачаємо кінець, тобто з самого початку ми маємо відчуття мовленнєвого цілого…"

Мовленнєвий жанр, на думку вченого, характеризується триєдністю: тематичний зміст, стиль і композиція висловлювань.

Ідеї М. Бахтіна розвивали польські та російські дослідники, зокрема А. Вєжбіцька, Н. Арутюнова, В. Дементьєв, О. Падучева, Т. Шмельова та ін.. Вони визначають мовленнєвий жанр як прийняті в конкретних ситуаціях і призначені для передавання певного змісту типові способи побудови мовлення.

Наголошуємо, що мовленнєвий жанр – складова дискурсу, його найважливіша категорія. Він об'єднує учасників спілкування в неконфліктному дискурсі, тематику їх розмов, особливості організації одиниць мовного коду. У певній мірі можна вважати спілкування людей обміном різноманітними мовленнєвими жанрами.

Водночас важливою залишається проблема співвідношення мовленнєвого жанру з іншими категоріями міжособистісного спілкування, насамперед дискурсом і мовленнєвим актом.

Спілкування людей відбувається в межах комунікативного акту, складовими якого є особистості учасників комунікації як носіїв соціальних ролей. Тобто комунікативний акт – це узагальнена схема, певна структура, у межах якої можна розглядати будь-яке спілкування. Усе частіше вчені висловлюють думку про те, що мінімальною одиницею спілкування є не речення і навіть не висловлювання, а певні види актів: констатація, запитання, вибачення, подяка, привітання тощо.

Деякі вчені такою одиницею вважають мовленнєвий жанр, але його природа суперечить цьому, оскільки мовленнєвий жанр – це певна модель, узагальнення типів спілкування в різних формах, умовах, з різною метою тощо; мовленнєвий жанр – це певною мірою деперсоналізований вияв комунікації, оскільки, за М. Бахтіним, він є типовою формою висловлювання, а не самим висловлюванням. Окрім того, мовленнєвий жанр часто виявляється як сукупність висловлювань, що характерно передовсім для „вторинних", „складних" мовленнєвих жанрів: розповідь, репортаж тощо.

З огляду на це мовленнєвий жанр не можна вважати елементарною складовою спілкування, найпростішим кроком у спілкуванні. Останнім часом такою одиницею все частіше визначають мовленнєвий акт.

Ф.С. Бацевич визначає мовленнєвий акт як цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в даному суспільстві; як мінімальну одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації.

Основними рисами мовленнєвого акту є умисність і цілеспрямованість. Мовленнєві акти завжди співвіднесені з особою мовця. Послідовність мовленнєвих актів утворює дискурс.

Основи теорії мовленнєвого акту було закладено Дж. Остіним у 1955 році. У 1962 році його погляди знайшли своє втілення в посмертно виданій книзі „Слово як дія". Ідеї Остіна розвивали філософи-аналітики, логіки

та прагматики Дж. Серль, П. Строссон, Дж. Ліч, лінгвісти Анна Вєжбіцька, М. Нікітін та ін.

Перша версія теорії мовленнєвого акту Дж. Остіна з'явилась під назвою теорії перформативів (тобто висловлювань, що відповідають дії, вчинку). Такі перформативні акти за своєю комунікативною природою різко відрізняються від констативів, тобто висловлювань, які констатують стан речей. Аналіз перформативів і констативів дав змогу Дж. Остіну сформулювати комунікативну ідею смислу (локуції), ідею комунікативної спрямованості (іллокуції) та ідею впливу на свідомість або поведінку адресата (перлокуції), які можна вважати складовими мовленнєвого акту. Локуція – це фонетичний акт, вимовляння слів з певним лексичним та граматичним значенням. Що стосується іллокуції, то як зазначає Дж. Остін, це спосіб використання локуції, тобто втілення у висловлюванні певної комунікативної інтенції, комунікативної мети, що надає висловлюванню конкретної спрямованості. Перлокутивний акт – це наслідки впливу іллокутивного акту на аудиторію.

У комунікативній лінгвістиці недослідженим є співвідношення понять мовленнєвого акту і мовленнєвого жанру. Теорії мовленнєвого акту і мовленнєвого жанру тривалий час розвивались, не пересікаючись. Творці теорії мовленнєвого акту не були ознайомлені з концепцією М. Бахтіна, а тому вже в типології мовленнєвого акту Дж. Остіна є елементи, які зближують її з поняттями мовленнєвого жанру.

Є всі підстави вважати співвідношення між мовленнєвим жанром і мовленнєвим актом ієрархічними: мовленнєві жанри складаються із сукупності мовленнєвих актів. Водночас мовленнєвий жанр – не просто сукупність мовленнєвих актів. У межах одного мовленнєвого жанру можуть виявлятися кілька мовленнєвих актів.

Теорія комунікації перебуває на стадії становлення, а самі мовленнєві акти з позиції комунікативної лінгвістики варто розглядати як складові мовленнєвого жанру і дискурсів, у яких зосереджені інтенції адресата, що взаємодіють з іншими дискурсивними складовими.

Література

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. – мовленнєвого акту і мовленнєвого жанру. – мовленнєвого акту і мовленнєвого жанру. – М., 1986.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К., 2004.
3. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003.
4. Дейк Т. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
5. Остин Дж. Слово как действие// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. ХУП. – М., 1986.
6. Сукаленко Н.И. Об отсутствии эпистемологии в гуманитарных науках и о диффузности понятия дискурс // Вісник Харківського національного університету. №500. Серія філологія. Вип. 33. – Харків, 2001.

Резюме

В статье актуализируются вопросы категориальной организации языкового кода в процессе коммуникации.

УДК 811.161.2

Наталія НАУМЕНКО

АБЕТКОВИЙ ВІРШ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Усі культури світу спираються на використання символічного змісту письмен – ідеографічного, складового та буквеного письма – як у графічному, так і у фонетичному значеннях. Буквений символізм будується на подібності тієї чи іншої літери до предмета, який вона первісно позначала. Перекази багатьох народів свідчать про те, що письмо – „безмовна мова" – було даром Богів [10: 327-338].

Без перебільшення, літера – витвір культури, який відзначається особливою синтетичністю. Крім поєднання зовнішньої візуальної форми зі звуковим вираженням, вона включає ще й числові та кольорові елементи. Тому однією з перших метафор світобудови у світовій культурі став буквар.

В українській мові (зокрема науковій) наявні чимало тому підтверджень: „альфа і омега", „від А до Я" –

ЗМІСТ

Розділ І. Граматична будова. Проблема синтаксису 3
Шульжук К.Ф. Внутрішня структура предикативних компонентів складного речення 3
Шкарбан Т.М. Порядок розміщення частин і компонентів у складних конструкціях з однорідною супідрядністю 6
Шульжук Н.В. Неповні речення в структурі діалогічної єдності 9
Щербачук Н.П. Особливості функціонування комунікативних типів простого речення в діалогічному мовленні 12
Кузьмич О.О., Остапчук Ю.В. Причинові структури як вияв екзистенційного світобачення 17
Парфенюк Л.А. Імпліцитність та редукція як синтаксичні засоби виразності в прозових творах (на матеріалі малих прозових форм кінця XX – початку XXI ст.) 19
Ричагівська Ю.Є. Синтаксичний повтор та парцеляція як актуалізатори внутрішньо реченнєвої інформації 22
Розділ ІІ. Актуальні проблеми морфології та словотвору 26
Мединська Н.М. Тривалентні дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії з подвійними префіксами 26
Пасічник І.А. Відприкметникова морфологічна вербалізація 30
Розділ ІІІ. Системні відношення в лексиці та фразеології 34
Павлова О.І. Синонімія в термінології та її особливості 34
Степанова О.І. Метафора як показник ідіостилю художнього мовлення 40
Вокальчук Г.М., Мамчич Т.І. Частотний аналіз авторських лексичних новотворів у поетичному словнику „Молодої Музи” 44
Адах Н.А. Словник авторських лексичних новотворів у поезії Василя Барки 47
Гаврилюк Н.В. Юкстапозити у творчому доробку неокласиків 50
Воробйова Л.М., Воробйова І.А. Національна мовна картина світу й фразеологія (на матеріалі української, російської та англійської мов) 53
Крайчинська Г.В. Етнокультурна основа польських та українських нумізматичних фразеологізмів 57
Крижанська О.М. З історії кольорів 62
Кірілкова Н.В. Фольклорні традиції в „Синіх етюдах” М Хвильового 65
Мандрик Н.В. Роль церковнослов’янської мови в процесі формування української літературної мови 69
Голоюх Л.В. Лексеми з національною конотацією в історичній прозі Р. Іваничука 73
Розділ ІV. Актуальні питання лінгвістики тексту 79
Войцешук Л.А. Дискурс, мовленнєвий жанр та мовленнєвий акт як категорія організації мовного коду в комунікації 79
Науменко Н.В. Абетковий вірш в українській поезії 81
Тищенко О.В. Вербальні формули побажань в ритуальному тексті: семантика і прагматика 84
Розділ V. Проблеми мовної освіти та культури мовлення 92
Лещенко Г.П. Соціокультурна компетенція як складова комунікативної україномовної компетенції школярів 92
Олексієвець Л.С. Сучасне ділове листування 95

Наукове видання

Актуальні проблеми сучасної філології
Мовознавчі студії
Збірник наукових праць
Випуск XIV

Упорядкування
та наукове редагування
Якимчук О.І.
Степанова О.І.

Технічний редактор
Литвак А.М.

Здано до набору 20 листопада 2006.
Підписано до друку 13 грудня 2006.
Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний.
Друк на ризографі.
Гарнітура Times New Roman Cyr.
Умовн. друк. арк. 10,2.
Обл.-вид. арк. 9,2.
Тираж 100 прим.
Зам. .

Видавничі роботи: обчислювальний центр РДГУ
33000, м.Рівне, вул. С.Бандери, 12.
Рівненський державний гуманітарний університет.
(м.Рівне, вул. Остафова, 31; кафедра української мови)